

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Т.Г. ШЕВЧЕНКА**

ТОРУБАРА Аліна Олексіївна

УДК 377 (09) (477.5) «1840-1875»

**НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ, НАУКОВОМУ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ(1840 – 1875 рр.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Чернігів – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник

кандидат історичних наук, професор
КОВАЛЕНКО Олександр Борисович,
Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка,
директор Навчально-наукового інституту
історії, етнології і правознавства
імені О.М. Лазаревського.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
ЧУТКИЙ Андрій Іванович,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
професор кафедри історії та теорії господарства

кандидат історичних наук, доцент
МОЦІЯКА Петро Петрович,
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя,
доцент кафедри всесвітньої історії

Захист відбудеться 19 квітня 2016 року о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 79.053.01 в Чернігівському національному педагогічному університеті імені Т.Г. Шевченка за адресою: м. Чернігів, проспект Миру, 13, ауд. 308.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (вул. гетьмана Полуботка, 53).

Автореферат розісланий 19 березня 2016 р.

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради, кандидат історичних наук,
доцент

А.М. Острянко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Ніжинська вища школа значною мірою прислужилася розвитку вітчизняної освіти, науки і культури. 29 липня 1805 р. імператор Олександр I підписав указ про заснування в Ніжині Гімназії вищих наук, але втілити його в життя вдалося лише у вересні 1820 р., коли новостворений навчальний заклад відкрив свої двері для дворянської молоді Лівобережної України. Ніжинська вища школа зазнала неодноразових трансформацій, зумовлених як об'єктивними причинами, так і суб'єктивними факторами. Відтак, у 1832 р. Гімназію вищих наук було реорганізовано у Фізико-математичний ліцей, який не виправдав покладених на нього сподівань і, у свою чергу, в 1840 р. був перетворений в Юридичний ліцей. Цей навчальний заклад залишив помітний слід в історії, а його вихованці знайшли застосування своїм знанням у галузі судочинства, державного управління та місцевого самоврядування. Але діяльність Ніжинського юридичного ліцею досі не була об'єктом спеціального дослідження, відтак не визначено його місце у вітчизняному освітньому просторі, не з'ясовано специфіку професорської корпорації та студентської спільноти, не схарактеризовано навчально-матеріальну базу. Усе це й зумовлює наукову та практичну актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка у рамках держбюджетної теми «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті Російської імперії XIX – XX ст.» (номер державної реєстрації 011U002445).

Об'єктом дослідження є Ніжинський юридичний ліцей в контексті освітніх практик середини XIX ст., наукового та соціокультурного життя України.

Предмет дослідження становлять структура та засади діяльності Ніжинського юридичного ліцею, організація навчального процесу, навчально-матеріальна база, професорська корпорація та студентська спільнота.

Мета роботи полягає у комплексному висвітленні історії Ніжинського юридичного ліцею, визначенні його місця та ролі у розвитку освіти, науки та культури на українських землях.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити наступні **завдання**:

- проаналізувати наукову літературу з обраної проблеми;
- систематизувати джерельну базу роботи;
- схарактеризувати систему юридичної освіти;
- з'ясувати структуру і систему управління Ніжинського юридичного ліцею;
- висвітлити організацію освітнього процесу;
- схарактеризувати професорсько-викладацький склад;

- виявити особливості студентської спільноти та її повсякденного життя;
- розглянути наукову спадщину викладачів;
- висвітлити життя та діяльності видатних вихованців.

Хронологічні рамки роботи охоплюють увесь період існування Ніжинського юридичного ліцею (1840 – 1875 рр.).

Географічні межі роботи охоплюють насамперед територію Лівобережної України, де власне функціонував Ніжинський юридичний ліцей, а також інші регіони України та Росії, де працювали його вихованці.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що на підставі широкого кола джерел схарактеризовано місце Ніжинського юридичного ліцею в освітньому просторі, науковому та соціокультурному житті України. Зокрема, у дисертаційному дослідженні:

уперше

- проаналізовано історіографію проблеми;
- запроваджено до наукового обігу значний масив нововиявлених документів;
- визначено основні етапи історії Ніжинського юридичного ліцею;
- схарактеризовано професорську корпорацію та студентську спільноту;
- узагальнено відомості про наукову спадщину викладачів;
- висвітлено повсякденне життя та дозвілля студентів;

дістало подальший розвиток

- дослідження структури і системи управління Ніжинського юридичного ліцею;
- з'ясування особливостей навчально-матеріальної бази та організації освітнього процесу;

доповнено

- відомості про життя та діяльність видатних вихованців.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць, лекційних курсів та навчальних посібників з історії України та історичного краєзнавства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження, були апробовані на XV – XVIII Наукових конференціях молодих учених та студентів Навчально-наукового інституту історії етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, 2012 – 2015 рр.), VII – VIII Науково-практичних конференціях «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2014 – 2015 рр.), VII Міжнародній науковій конференції, присвяченій 210-річчю Казанського університету (Казань, 2014 р.), Всеукраїнській інтернет-конференції «Інноваційна культура педагога: стан сформованості» (2015 р.), Науково-практичній конференції «Четверті Фльорівські читання» (Чернігів, 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Основні положення дисертаційного дослідження відображені у 10 одноосібних наукових публікаціях, з них 7 вміщені у фахових виданнях та 2 оприлюднені за кордоном

Структура дисертації обумовлена предметом і об'єктом дослідження та відповідає його меті й основним завданням. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 567 найменувань, і 23 додатків. Загальний обсяг рукопису становить 263 сторінок, у тому числі 156 сторінок основного тексту.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено зв'язок з науковими програмами, окреслено об'єкт і предмет, мету та завдання, хронологічні й територіальні межі, сформульовано наукову новизну, розкрито практичне значення дослідження, наведено відомості про апробацію.

У першому розділі **«Історіографія, джерельна база, методологія та методи дослідження»** здійснено аналіз наукової літератури та використаних джерел, схарактеризовано методологічні засади та задіяний методичний інструментарій.

Дослідження історії Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, можна умовно розподілити на три періоди. *Перший* з них охоплює другу половину XIX – початок XX ст. У 1859 р. була видана колективна праця з історії Ніжинської вищої школи¹, яка містила нарис історії навчального закладу з моменту його заснування до середини XIX ст., впорядкований Н. Кукольником. У 1881 р. цю книгу було перевидано із значними доповненнями, причому виклад історії Ніжинської вищої школи І. Сребницький продовжив до моменту реформування Юридичного ліцею у 1875 р. в Історико-філологічний інститут².

Стислі відомості про діяльність Юридичного ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи містили студії М. Лавровського³, П. Заболотського⁴ та Є. Петухова⁵, М. Сухомлинова⁶.

¹ Лицей князя Безбородко. – СПб.: В Типографии Императорской Академии наук, 1859. – 144, 208 с.

² Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – 474, CLXXXVIII с.

³ Лавровский Н.А. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко в Нежине (1820 – 1832 гг.) / Н.А. Лавровский // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. III. – С. 102 – 258; Його ж. Гимназия высших наук князя Безбородко / Н.А. Лавровский // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 27 – 109. Його ж. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820 – 1832) / Н.А. Лавровский. – К.: Типография М.П. Фрица, 1879. – 158 с.

⁴ Заболотский П.А. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875 – 1910) / П.А. Заболотский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912. – Январь. – С. 35 – 57.

Історія Ніжинського юридичного ліцею була принагідно висвітлена у праці С.В. Рождественського «Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения»⁷, побудованій передусім на підставі документів з відомчого архіву.

Особливості організації навчально-виховного процесу на юридичних факультетах університетів і у профільних ліцеях, зокрема, у Ніжинському юридичному ліцеї, було висвітлено у праці В.В. Григорьєва⁸ та статтях Г. Шершеневича⁹ і В. Гессена¹⁰.

Значний інтерес становлять студії А. Добиаша¹¹ й І. Турцевича,¹² присвячені формуванню навчально-матеріальної бази Ніжинського юридичного ліцею, зокрема бібліотеки та картинної галереї.

Науково-довідкові видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века»¹³, «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира»¹⁴, «Малороссийский родословник» В. Модзалевського¹⁵ містять стислі відомості

⁵ Петухов Е.В. Гимназия высших наук в Нежине. 1820 – 1832 (К 75-летию со дня основания). Исторический очерк. / Е.В. Петухов – СПб.: Типография В.С. Балашева и К. – 1895. – 61 с.; Його ж. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине / Е.В. Петухов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1895. – Ч. СССТ. – Отд. 2. – С. 72 – 129; Його ж. Гимназия высших наук князя Безбородко. 1820 – 1832 (к 75-летию со дня основания). Исторический очерк / Е.В. Петухов // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин: Типо-литография Венгера, 1895. – Т. 15. – С. 1 – 61.

⁶ Сухомлинов М. Училища и народное образование Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. СХХІ. – Отд. 3. – С. 1 – 94.

⁷ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902 / С.В. Рождественский. – СПб.: Издательство Министерства народного просвещения, 1902. – 787 с.

⁸ Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы / В.В. Григорьев. – М.: Т-во Тип. А.И. Мамонтова, 1900. – XII, 589 с.

⁹ Шершеневич Г.Ф. О желательной постановке высшего юридического образования / Г.Ф. Шершеневич // Право. – 1900. – № 1 – 52. – С. 205 – 217.

¹⁰ Гессен В.О постановке преподавания на юридических факультетах / В. Гессен // Право. – 1901. – № 18. – Стб. 913–925; № 19. – Стб. 959 – 966.

¹¹ Добиаш А. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, составленная по случаю реорганизации библиотеки // Известия Историко-филологического института. – Нежин, 1895. – Т. 15. – 39 с. (окремої пагінації).

¹² Турцевич И. Заметка о картинной галерее Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / И. Турцевич // Известия Историко-филологического института. – Нежин, 1895. – Т. 15. – 49 с. (окремої пагінації).

¹³ Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – 239 с.

¹⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834 – 1884) / Сост. под ред.: В.С. Иконников. – Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 860 с.

¹⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К.: Типография Товарищества Г.Л. Фронкевича и К^о, 1908. – Т. 1. – 519 с.; Його ж. Малороссийский

про життя, громадсько-політичну та науково-просвітницьку діяльність викладачів та вихованців Ніжинського юридичного ліцею Л. Глібова, П. Іващенко, М. Іляшевича, М. Макарова, І. Сребницького, М. Бунге, І. Лашнюкова, Ф. Леонтовича, А. Линниченка, В. Незабитовського, М. Пилянкевича, М. Ренненкампа та ін.

У процесі підготовки дисертації були також використані наукові праці професорів та вихованців Ніжинського юридичного ліцею, опубліковані окремими книгами і на сторінках тогочасних періодичних видань «Право», «Сборник государственных знаний», «Русский вестник», «Труд», «Воскресное чтение», «Отечественные записки», «Журнал для акционеров», «Экономический указатель» та ін.

Другий період в історіографії проблеми припадає на 20 – 80-ті рр. ХХ ст. За радянського часу вивченню історії Ніжинського юридичного ліцею не приділялося належної уваги. Виняток становили поодинокі публікації викладачів Ніжинського інституту народної освіти, а згодом Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя, С. Никонова¹⁶, М. Даденкова¹⁷, І. Пенського та О. Королевича¹⁸, Д. Кузнецова¹⁹, в яких принагідно згадувався Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька. Цікаву інформацію містив виданий у 1968 р. бібліографічний покажчик «З минулого Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя»²⁰. У науково-популярній брошурі Г. Васильківського, «Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя»²¹ у контексті розвитку Ніжинської вищої школи було принагідно висвітлено діяльність Ніжинського юридичного ліцею.

Заслужують на увагу книга А.Ф. Шебанова «Юридические высшие учебные заведения»²², колективна монографія «Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР»²³, а також дослідження вченого

родословник / В.Л. Модзалевский. – К.: Типография Товарищества Г.Л. Фронцевича и К^о, 1910. – Т. 2. – VI, 720, 20 с.

¹⁶ Никонов С.М. От привилегированного лицея к пролетарскому ВУЗу (к 105-й годовщине Нежинского Института Народного образования) / С.М. Никонов // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1925. – Кн. 2 – 3. – С. 90 – 120.

¹⁷ Даденков М.Ф. З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя / М.Ф. Даденков // Наукові записки. – Чернігів, 1940. – Т. 1. – С. 12 – 41.

¹⁸ Пенський І.І. Минуле і сучасність Ніжинської вищої школи / І.І. Пенський, О.Д. Королевич // Наукові записки. – Чернігів, 1940. – Т. 1. – С. 42 – 57.

¹⁹ Кузнецов Д. 125 років вищої школи в Ніжині / Д. Кузнецов // Наукові записки. – Ніжин, 1949. – Т. II. – С. 7 – 15.

²⁰ З минулого Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя (до 150-річчя з дня існування інституту). Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 1988. – 15 с.

²¹ Васильківський Г.П. Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя / Г.П. Васильківський. – К: Видавництво «Радянська школа», 1970. – 56 с.

²² Шебанов А.Ф. Юридические учебные заведения / А.Ф. Шебанов – М., 1963, – 224 с.

²³ Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР / [Курицын В.М., Литвинова Г.И., Ратнер Л.И., Ронин С.Л. и др.; отв. Ред.: Курицын В.М., Шебанов А.Ф.]. – М.: Наука, 1976. – 231 с.

української діаспори С. Сірополка «Історія освіти на Україні»²⁴, в яких було висвітлено розвиток вітчизняної юридичної освіти і науки.

Третій період в історіографії проблеми було започатковано після проголошення незалежності України у 90-х рр. ХХ ст. На сучасному етапі діяльність Юридичного ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи досліджують Г. Самойленко, О. Самойленко та С. Самойленко²⁵. Вони оприлюднили біографічні нариси про деяких професорів та випускників, у загальних рисах схарактеризували організацію освітнього процесу та причини реорганізації Ліцею.

Низка праць присвячена навчально-матеріальній базі Ніжинського юридичного ліцею. В. Мозгова схарактеризувала книгозбірню цього навчального закладу²⁶, а О. Самойленко, С. Зозуля, М. Потапенко²⁷, О. Морозов²⁸ та Р. Яушева-Омельянчик²⁹ – унікальне нумізматичне зібрання.

²⁴ Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.

²⁵ Самойленко Г.В. Літературне життя на Чернігівщині в ХІІ – ХХ ст.; 2-ге видання, доповнене і перероблене / Г.В. Самойленко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 328 с.; Його ж. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1994. – 56 с.; Його ж. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1995. – Ч. 2. Театральне та музичне життя ХVІІ – ХХ ст. – 166 с.; Його ж. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1996. – Ч. 3. Розвиток освіти та науки в Ніжині в ХVІІІ – ХХ ст. – 226 с.; Його ж. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1998. – Ч. 4. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки ХVІІ – ХХ ст. – 100 с.; Його ж. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1998. – Ч. 5. Образотворче мистецтво та скульптура в ХVІІ – ХХ ст. – 146 с.; Його ж. Нежинская филологическая школа / Г.В. Самойленко. – Нежин: Нежинский государственный педагогический институт, 1993. – 172 с.; Його ж. Ніжинська вища школа / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів, Видавництво «Чернігівські обереги», 2004. – С. 182 – 189.; Його ж. Ніжинська вища школа 1820 – 1995 / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1995. – 105 с.; Його ж. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000. – 288 с.; Його ж. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005 – 420 с.; Його ж. Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя, 2013. – 156 с.

²⁶ Мозгова В.П. Фонди бібліотеки Ніжинського ліцею (1832 – 1875) / В.П. Мозгова // Бібліотечний вісник. – 2000. – №2 – С. 37 – 40.

²⁷ Самойленко А.Г. Краткий очерк истории нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы / А.Г. Самойленко, С.Ю. Зозуля, М.В. Потапенко // Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины ХІХ – первой трети ХХ вв. – Нежин, 2013. – 192 с.

²⁸ Морозов А. Нежинский клад древнерусских сребренников 1852 г.: К 160-летию находки [Електронний ресурс] / А. Морозов. – Режим доступу: <http://nigin-museum.do.am/publ/1-1-0->

Л. Міхневич у статті «Школа практичної юриспруденції в Ніжині»³⁰ проаналізувала навчальні плани і визначила внесок Юридичного ліцею у підготовку фахівців у галузі практичної юриспруденції. Причини й обставини реорганізації Ніжинського юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут висвітлені у ґрунтовному дослідженні П. Моціяки³¹.

Значний інтерес у контексті дисертаційного дослідження становлять також праці сучасних дослідників історії ліцеїв як особливого різновиду навчальних закладів. Так, у 1993 – 1998 рр. серію книг під загальною назвою «Лицеи России. Опыт исторической хронологии» видав О. Єгоров. Вони насичені фактичним матеріалом і являють собою побудовану на матеріалах «Сборника постановлений Министерства народного просвещения», тогочасних періодичних видань і праць істориків ХІХ ст. хронологію діяльності цих навчальних закладів і, зокрема, Ніжинського ліцею князя Безбородко. У докторській дисертації О. Єгорова «Исторический опыт организации лицейского образования в России ХІХ – начала ХХ вв.» проаналізовано місце і роль ліцеїв у системі освіти та нормативно-правову базу діяльності навчальних закладів цього типу³².

Важливе значення для вивчення історії юридичної освіти в цілому й Ніжинського ліцею князя Безбородька зокрема мають праці В. Томсинова. «Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети ХІХ века», «Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети ХІХ века», «Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. ХІХ в.)»³³.

41. – Назва з екрану.; Його ж. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки / О. Морозов // Ніжинська старовина. – К., 2011. – Вип. 11 (14). – С. 99 – 104.

²⁹ Яушева-Омельянчик Р.М. Доля і трагедія Ніжинського мінцкабінету / Р.М. Яушева-Омельянчик // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 8. – Ніжин, 1997. – С. 107 – 111.; її ж. Судьба Нежинского мінцкабінета / Р.М. Яушева-Омельянчик // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 44. – Ніжин, 2008. – С. 183 – 188.

³⁰ Міхневич Л.В. Школа практичної юриспруденції в Ніжині / Л.В. Міхневич // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція: Збірник наукових праць. – Одеса, 2014. – Вип. 9-1. – С. 14 – 18.

³¹ Моціяка П.П. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів / П.П. Моціяка. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2011. – 312 с.

³² Єгоров А.Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии); В 5 кн. / А.Д. Єгоров. – Иваново: Ивановский инженерно-строительный институт, 1993. – Кн. 1. – 172 с.; Його ж. Лицеи России (Опыт исторической хронологии); В 5 кн. / А.Д. Єгоров. – Иваново: Ивановский инженерно-строительный институт, 1994. – Кн. 2. – 129 с.; Його ж. Исторический опыт организации лицейского образования в России ХІХ – начала ХХ вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.Д. Єгоров. – Иваново, 2000. – 43 с.

³³ Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети ХІХ века: Учебное пособие / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2011. – 280 с.; Його ж. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети ХІХ века: Учебное пособие / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2010. – 336 с.; Його ж. Юридическое образование и

У дисертаційному дослідженні А. Рассохіна «Юридическое образование в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX вв.)»³⁴ схарактеризовано навчальні заклади, які надавали юридичну освіту, і, зокрема, заклади «особливого типу» – ліцеї. Втім, діяльність Ніжинського юридичного ліцею висвітлена дослідником лише принагідно.

У полі зору сучасних дослідників також перебувають життя, професійна діяльність і творчість вихованців Ніжинського юридичного ліцею. Зокрема, Б. Киричок схарактеризував науковий доробок В. Горленка та Ф. Леонтовича³⁵. Життя і творчість Л. Глібова досліджували Б. Деркач³⁶, Г. Самойленко³⁷, В. Статєєва³⁸, В. Сиротенко³⁹ та І. Михайлин⁴⁰. І. Забіяка на підставі епістолярної спадщини висвітлив життєвий шлях та наукову спадщину В. Горленка⁴¹. Науково-педагогічну діяльність Ф. Леонтовича висвітлили О. Музичко⁴² та С. Михальченко⁴³. У статті О. Онищенко⁴⁴ йдеться про життя і

юриспруденція в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.): Учебное пособие. / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2013. – 300 с.

³⁴ Рассохин, А.В. Юридическое образование в пореформенной России, вторая половина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01 / А.В. Рассохин. – Екатеринбург, 2004. – 25 с.

³⁵ Киричок Б. Василь Горленко. Мистецтвознавець з Ярошівки / Б. Киричок // Бахмацька района незалежна газета. – 2012, 19 жовтня. – Режим доступу до газети: <http://poradnik.org.ua/category/37-ukrainians/2168-2012-11-30-15-59-46>.; Його ж. Видатний історик Ф.І. Леонтович [Електронний ресурс] / Б. Киричок // Бахмацька района незалежна газета. – 2012, 30 листопада. – Режим доступу до газети: <http://poradnik.org.ua/category/21-regional/2185-2012-12-04-12-26-14>.

³⁶ Деркач Б.А. Леонід Глібов: Життя і творчість / Б.А. Деркач. – К.: Дніпро, 1982. – 252 с.

³⁷ Самойленко Г.В. Леонід Глібов у колі сучасників / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2011. – 27 с.

³⁸ Статєєва В.І. Роль Л.І. Глібова в розвитку та поширенні українського слова (до історії видання «Черниговского листка») / В.І. Статєєва // Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1990. – Вип. 1. – С. 182 – 184.

³⁹ Сиротенко В. Иностранный сказочник Леонид Глебов [Електронний ресурс]. / В. Сиротенко. – Режим доступу: http://h.ua/story/177941/news_796470.html. – Назва з екрану.

⁴⁰ Михайлин І.Л. Газета Леоніда Глібова «Черниговский листок» [Електронний ресурс] / І.Л. Михайлин // Історія української журналістики. Підручник. – Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2000. – Книга перша. – С. 237 – 249; Його ж. Історія української журналістики XIX століття: Підручник / І.Л. Михайлин. – К.: Центр учбової літератури, 2002. – 832 с.; Його ж. Історія української журналістики XIX століття: Підручник / І.Л. Михайлин. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 720 с.

⁴¹ Забіяка І.М. Епістолярна спадщина Василя Горленка: Монографія; Вид. 2-ге, доповн. і переробл. / І.М. Забіяка. – К., 2013. – 400 с.

⁴² Музичко О.Є. Історик Ф.І. Леонтович: життя та наукова діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.Є. Музичко. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

⁴³ Михальченко С.И. Ф.И. Леонтович – деятель науки и просвещения // Российские университеты в XIX – начале XX века / С.И. Михальченко [отв. ред. В.И. Чесноков]. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1996. – С. 90 – 107.

творчість Ф. Стравинського. О. Рахно⁴⁵ дослідив біографію відомого земського діяча К. Троцини. У статті Г. Самойленка⁴⁶ висвітлено перебування на Чернігівщині видатного білоруського письменника Ф. Богушевича.

Значний інтерес становлять також праці О. Малій⁴⁷, А. Соломахи⁴⁸, В. Степанова⁴⁹ та О. Самойленка⁵⁰, в яких висвітлено життєвий шлях професора Ніжинського юридичного ліцею, видатного вченого і державного діяча М. Бунге. Л. Дейнека й Л. Кришталюк оприлюднили низку студій про діяльність професора А. Хойнацького⁵¹. П. Берзін у контексті вивчення наукової спадщини Київської школи кримінального права висвітлив діяльність професорів Ніжинського юридичного ліцею І. Максимовича та П. Скорделі⁵².

Діяльність попечителів Ніжинського юридичного ліцею, зокрема Г. Кушельова-Безбородько та О. Кушельова-Безбородько схарактеризовано у статтях В. Сидоренко⁵³, В. Кучерявця⁵⁴, О. Машкіна⁵⁵, І Костенка⁵⁶ та Н. Бондар⁵⁷.

⁴⁴ Онищенко О.П. Федір Стравинський, випускник Ніжинського юридичного ліцею, – визначний співак / О.П. Онищенко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 145 – 146.

⁴⁵ Рахно О.Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / О.Я. Рахно. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – 352 с.

⁴⁶ Самойленко Г.В. Видатний білоруський письменник Ф. Богушевич на Чернігівщині / Г.В. Самойленко // Український вимір: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-білоруські культурні зв'язки: історія і сучасність». – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – Вип. 2 (7). – С. 39 – 47.

⁴⁷ Малій О.В. Микола Християнович Бунге (1823 – 1895): документи до біографії / О.В. Малій // Спеціальні історичні дисципліни. – К.: Інститут історії України, 2010. – Випуск 17. – С. 39 – 57.

⁴⁸ Соломаха А. Розвиток засад поліцейського права у працях і діяльності Миколи Бунге / А. Соломаха, О. Юрченко // Вісник Академії управління МВС. Теоретичні і практичні аспекти розвитку права 2010. – № 2 (14). – С. 74 – 82.

⁴⁹ Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судья реформатора / В.Л. Степанов. – М., 1998. – 430 с.

⁵⁰ Самойленко Г.О. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність М.Х. Бунге в юридичному ліцеї князя Безбородька в Ніжині / О.Г. Самойленко // Вісник Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка. – Серія: Економіка. – К., 2006. – Вип. 84. – С. 53 – 55.

⁵¹ Андрій Хойнацький (1837 – 1888): біобібліографічний нарис до 175-річчя від дня народження / [уклад. Л. Дейнека]. – Луцьк, 2012. – (Дослідники Волині; вип. 3). – 6 с.; Кришталюк Л. 175 років від дня народження А.Ф. Хойнацького (1837 – 1888) – українського богослова та історика, дослідника історії Волині / Л. Кришталюк // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2012 р. – Луцьк: Твердиня, 2011. – С. 107 – 109.

⁵² Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834 – 1960 рр.): історико-правове дослідження: Монографія / П.С. Берзін. – К.: КНТ, 2008. – 436 с.

⁵³ Сидоренко В. Людина, що «возродила Малороссию к новой умственной жизни»: граф Ілля Андрійович Безбородько / В. Сидоренко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 9(12). – С. 11 – 14.

⁵⁴ Кучерявець В. Перший видатний державний муж Росії з українських уродженців: князь Олександр Андрійович Безбородько / В. Кучерявець // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 9 (12). – С. 15 – 24.

У сучасних науково-довідкових виданнях «Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник»⁵⁸, «Енциклопедія історії України»⁵⁹, «Провідники духовності в Україні»⁶⁰, «Ректори Київського університету 1834 – 2006»⁶¹ наведена стисла інформація про попечителів, професорів та випускників Ліцею Г. Кушельова-Безбородька, М. Бунге, В. Незабитовського, Ф. Леонтовича, О. Маркевича, І. Лашнюкова, М. Гербеля, Л. Глібова, В. Горленка.

Отже, доробок наших попередників створив певне підґрунтя для подальших наукових студій та дозволив виявити недостатньо вивчені або маловідомі аспекти діяльності Ліцею. Відтак, історіографічний аналіз засвідчив актуальність вибору теми дисертаційного дослідження і необхідність підготовки комплексної наукової праці з історії Ніжинського юридичного ліцею.

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження складають документи, виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Чернігівської області та Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, а також опубліковані свого часу збірники поточної документації Міністерства народної освіти.

Актуалізований документальний комплекс можна умовно розподілити на кілька груп. До першої з них належать *нормативно-правові документи*, які визначали правове поле діяльності вищих навчальних закладів Російської імперії і, зокрема, Ніжинського юридичного ліцею. Це законодавчі акти та акти

⁵⁵ Машкін О. Князь О.А. Безбородько на тлі своєї епохи: людина, воєначальник, адміністратор, політик [Електронний ресурс]. / О. Машкін. – режим доступу: URL: <http://kontrev.ho.ua/bibl/Mash63.html>. – Назва з екрана.

⁵⁶ Костенко І. Архітектурний та історичний пам'ятник (до 150-річчя педінституту ім. М.В. Гоголя) / І. Костенко. // Під прапором Леніна. – 1970. – 4 вересня. – С. 4.

⁵⁷ Бондар Н. Почесний попечитель Гімназії вищих наук у Ніжині граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько / Н. Бондар // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 5 – 10.

⁵⁸ Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / [Подрезова М.О., Хмарський В.М., Пружина В.П., Самодурова В.В., Сминтина В.А.] / [Відповідальний редактор В.А. Сминтина]. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 1. Ректори – 128 с.; Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. / [відп. ред. Сминтина В.А.; упоряд. В.П. Пружина, В.В. Самодурова]. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 3: К – П. – 600 с.

⁵⁹ Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1: А – В. – 688 с.; Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – 688 с.; Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон – Кю. – 568 с.; Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – 790 с.; Енциклопедія історії України – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7: Мл – О. – 728 с.

⁶⁰ Провідники духовності в Україні: Довідник / За ред. І.Ф. Кураса. – К.: Вища школа, 2003. – 738 с.

⁶¹ Скопенко В.В. Ректори Київського університету. 1834 – 2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, Л.В. Шевченко. – К.: Либідь, 2006. – 336 с.

розпорядчого характеру, представлені царськими указами, міністерськими постановами, циркулярами адміністраторів навчальних округів. Частина з них свого часу була опублікована у «Полном собрании законов Российской империи».

Значний інтерес становлять документи, оприлюднені у «Журнале Министерства народного просвещения», «Сборниках постановлений по Министерству народного просвещения» та «Сборниках распоряжений по Министерству народного просвещения», зокрема, циркуляри і розпорядження, які регламентували життєдіяльність Ніжинського юридичного ліцею.

У роботі використано також відомчі видання, пов'язані з реорганізацією Ніжинського юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут, зокрема доповідні записки «О преобразовании лицея князя Безбородко в Нежине», «Записка о необходимости преобразования лицеев: Демидовского и князя Безбородко».

Другу групу використаних джерел складають *діловодні матеріали* – доповідні записки, службове листування, а також звіти про діяльність Ніжинського юридичного ліцею. До цієї ж групи можна віднести документи, які відображають повсякденну роботу викладачів та студентів, – звіти про педагогічну та наукову діяльність, навчальні плани і програми.

Діловодні матеріали широко представлені у фонді «Ніжинський юридичний лицей князя Безбородька» (Ф. 1359) Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині, а також у фонді «Управління Київського учбового округу» (Ф. 707) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві.

До третьої групи можна віднести *статистичні джерела* – списки викладачів та студентів Ніжинського юридичного ліцею.

Четверту групу складають *нарративні джерела*, зокрема описи щорічних урочистих зібрань Ліцею князя Безбородька, які містять інформацію щодо стану навчального закладу, змін у структурі та організації навчально-виховного процесу.

Значний інтерес становлять спогади про Ніжинський юридичний лицей його викладачів та вихованців М. Гербеля, П. Даневського, І. Сребницького, К. Троцини, А. Хойнацького, А. Образцова. Мемуарна література містить суб'єктивну оцінку подій, але за умови критичного використання дозволяє відтворити життя Ліцею у всій його повноті та багатогранності.

У процесі підготовки дисертації були також використані *зображальні джерела*, передусім портрети керівників, професорів та вихованців Ніжинського юридичного ліцею, репродукції яких розміщено у додатках.

Отже, аналіз використаних джерел засвідчує достатній рівень репрезентативності актуалізованої джерельної бази, що дозволяє розв'язати поставлені завдання і досягнути мети дисертаційного дослідження.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності, які передбачають цілісний всебічний підхід до вивчення історії Ніжинського юридичного ліцею.

Принцип історизму спрямований на реконструкцію подій та явищ у хронологічній послідовності, динаміці й взаємозв'язку. Використання перевіреної інформації відповідає принципу науковості. Принцип об'єктивності полягає у неупередженому підході до історичної дійсності. Аналітичний метод дозволив всебічно дослідити життєдіяльність Ніжинського юридичного ліцею. Проблемно-хронологічний метод зумовив структуру дисертаційного дослідження. Структурно-системний метод допоміг схарактеризувати Ніжинський юридичний ліцей як цілісний соціокультурний організм з усіма його складовими. Порівняльно-історичний метод дозволив встановити особливості організації освітнього процесу в Ніжинському юридичному ліцеї в контексті загальних тенденцій розвитку юридичної освіти. Використання просографічного методу дозволило створити колективний портрет професорської корпорації. Структурно-функціональний та статистично-аналітичний методи уможливили опрацювання статистичних відомостей про кількісний склад студентської спільноти та фінансування навчального закладу. Використання сучасних методологічних підходів та методик дозволило забезпечити наукову достовірність результатів дисертаційного.

У другому розділі **«Ніжинський юридичний ліцей в освітньому просторі України»** схарактеризовано систему юридичної освіти, яку в межах України в середині ХІХ ст. репрезентували Київський та Харківський університети, а також навчальні заклади «особливого типу» – Ніжинський та Рішельєвський ліцеї (останній у 1863 р. був перетворений у Новоросійський університет). У цьому контексті з'ясовано передумови створення і основні етапи діяльності Ніжинського юридичного ліцею, а також причини його реорганізації в Історико-філологічний інститут.

Статут Ніжинського юридичного ліцею, затверджений 24 квітня 1840 р., чітко окреслив правове поле його діяльності, права та обов'язки адміністрації, що складалася з директора та інспектора, Правління і Ради, до якої входили всі професори, а також почесного попечителя. Статут регламентував усю життєдіяльність ліцейської спільноти – викладачів, студентів, допоміжного персоналу, а також містив настанови щодо організації при ліцеї пансіону. Водночас у Ніжині було створено «особую гимназию как приуготовительное к поступлению в Лицей заведение», підпорядковану директору Ліцею. Згодом до гімназії було приєднано Ніжинське Олександрівське грецьке училище – один з найстаріших навчальних закладів регіону.

Важливу роль в організації роботи Ніжинського юридичного ліцею відіграв директор як «начальник Лицея по всем частям управления оногo». У дисертації схарактеризовано діяльність директорів Ліцею Х. Екеблада (1840 – 1855), М. Могилянського (1855 – 1856), Є. Стебліна-Каменського (1856 – 1866), Є. Гудими (1866 – 1869) і М. Чалого (1869 – 1875), які залишили помітний слід в історії навчального закладу.

Досить значними згідно із Статутом 1840 р. були повноваження почесного попечителя Ліцею, який мав насамперед опікуватися його фінансовим і господарським становищем. Обов'язки почесного попечителя

Юридичного ліцею послідовно виконували нащадки фундаторів Ніжинської вищої школи князя О. Безбородька і графа І. Безбородька по жіночій лінії граф О. Кушельов-Безбородько, його син граф Г. Кушельов-Безбородько та чоловік сестри останнього граф О. Мусін-Пушкін, які повсякчас надавали значну підтримку навчальному закладу.

Ніжинський юридичний ліцей мав досить серйозну навчально-матеріальну базу, що складалася з триповерхового навчального корпусу, зведеного у 1820 р. за проектом архітектора Л. Руска, двоповерхового флігеля, допоміжних будівель, які оточував великий парк. У Ліцеї були обладнані фізичний, мінералогічний та зоологічний кабінети. Унікальні артефакти – монети й медалі зберігалися у мінцкабінеті. Навчальному закладу належала велика бібліотека (близько 4 тис. назв, понад 14,5 тис. томів) з рукописним відділом, до якого потрапили, зокрема, рукописи та епістолярій М. Гоголя. У 1845 р. почесний попечитель граф О. Кушельов-Безбородько подарував Ліцею картинну галерею, яка складалася з понад 140 художніх творів вітчизняних та зарубіжних митців XVI – XIX ст.

Третій розділ **«Ніжинський юридичний ліцей як навчальний заклад»** присвячений організації освітнього процесу, яка практично залишалася незмінною протягом усього періоду його існування. Повний курс навчання в Ліцеї становив 3 роки й розподілявся на 6 семестрів. За цей час студенти мали опанувати цикл юридичних дисциплін, богослів'я, статистику, російську історію, російську словесність, французьку та німецьку мови. Вишкіл майбутніх правників мав суто утилітарний характер, чим, власне, Ліцей відрізнявся від юридичних факультетів тогочасних університетів. Ішлося про підготовку юристів-практиків, озброєних необхідними знаннями і навичками, необхідними для успішної діяльності в якості чиновників судових установ, слідчих, нотаріусів, державних службовців. Відтак викладання мало на меті ґрунтовне вивчення і засвоєння законодавства, передусім Зводу законів Російської імперії.

За нашими підрахунками, до складу професорської корпорації Ніжинського юридичного ліцею протягом 1840 – 1875 рр. загалом входили 44 особи. 17 з них викладали правові дисципліни, 5 – російську словесність, 5 – богослів'я, 3 – російську історію і статистику, 6 – німецьку, 8 – французьку мови. Згідно із Статутом 1840 р., професорів з фахових дисциплін Рада Ліцею мала обирати з числа осіб, які мали ступінь магістра, але в реальному житті доводилось відступати від цієї норми, адже в середині XIX ст. дотримуватися її не завжди вдавалось навіть в університетах.

Студентська спільнота Ніжинського юридичного ліцею походила здебільшого з Чернігівської та Полтавської губерній і складалася з випускників гімназій або, у деяких випадках, духовних семінарій. Чисельність студентів загалом коливалася у межах від 50 до 90 осіб, хоча на початку 1870-х рр. сягала 120 – 180 осіб, серед яких переважали діти дворян та чиновників. За свідченням сучасників, молодь виховувалась у дусі поваги до корпоративних цінностей, відтак у Ліцеї «веяло хорошим, здоровим духом». В усякому разі, у документах

і спогадах відсутні згадки про бешкети або конфлікти між студентами та викладачами. Наявність пансіону, який діяв до 1863 р., також сприяла згуртуванню студентської спільноти.

У четвертому розділі «**Ніжинський юридичний ліцей у науковому та соціокультурному житті України**» проаналізовано доробок професорів, які значною мірою прислужилися розвитку вітчизняної науки. Помітний внесок у розвиток юриспруденції та політичної економії належав М. Бунге, який згодом став відомим ученим і державним діячем. У галузі правознавства спеціалізувалися А. Циммерман, П. Даневський, І. Максимович, В. Незабитовський, П. Скорделі. Наукова спільнота схвально зустріла студії І. Лашнюкова – одного з перших дослідників історії вітчизняної історичної науки. Церковину історію плідно досліджував А. Хойнацький. Значним авторитетом серед фахівців користувався М. Тулов – автор ґрунтовних праць і підручників з поетики. Інспектор Ніжинського юридичного ліцею П. Морачевський одним з перших здійснив переклад Святого Письма українською мовою.

Директори та професори Ніжинського юридичного ліцею залучали до наукових студій і літературної творчості студентів. У Ліцеї влаштовувалися поетичні турніри, поширювалися рукописні журнали. Для охочих проводились індивідуальні заняття з музики, існував танцювальний гурток. Студенти брали участь в аматорських театральних виставах, які користувалися особливою популярністю серед місцевої громадськості. У лютому 1846 р. під час перебування в Ніжині Т. Шевченка, як зазначив його приятель О. Афанасьєв-Чужбинський, «двері наші не зачинялись, особливо нас відвідували студенти» Ніжинського юридичного ліцею.

Значний вплив на студентську молодь справив гурток місцевої інтелігенції, до якого, зокрема, увійшли професори М. Тулов і М. Бунге. Останній, як згадував сучасник, став «душой и главой кружка, горячо сочувствовавшего проповеди Грановского и Белинского, кружка, нескрывавшего отрицательное отношение свое к тогдашним язвам русского общества – крепостному праву и взяточничеству – и искавшего идеалов на Западе». На початку 1860-х рр. студенти викладали в недільній школі, що діяла на базі повітового училища, підпорядкованого директору Ліцею.

У роботі схарактеризовано життєвий шлях і діяльності видатних вихованців Ніжинського юридичного ліцею, які збагатили вітчизняну науку та культуру, письменників і видавців М. Гербеля, Л. Глібова та Ф. Богушевича, вчених і педагогів І. Лашнюкова, Ф. Леонтовича, М. Ренненкампофа, М. Ілляшевича, О. Маркевича, В. Горленка, громадських діячів К. Троцини, М. Макарова, І. Дуніна-Борковського, О. Кониського, І. Фесенка, Н. Карачевського-Вовка, Г. Карачевського-Вовка, співака Ф. Стравинського та ін.

У **висновках** викладено загальні підсумки роботи.

Здійснений аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що обрана тема досі не була об'єктом спеціального дослідження. В основу

історіографічного аналізу покладено хронологічний принцип, що дозволило визначити періодизацію вивчення історії Ніжинського юридичного ліцею. З'ясовано, що дослідники лише окреслили контури цієї проблеми й у загальних рисах висвітлили окремі її аспекти.

Актуалізована джерельна база, що складається переважно з писемних джерел, виявлених у бібліотеках та архівах Києва, Чернігова та Ніжина, а також опублікованих свого часу збірників поточної документації Міністерства народної освіти, є достатньо репрезентативною для вирішення поставлених у роботі завдань.

Встановлено, що створення Ніжинського юридичного ліцею, який являв собою важливу ланку в історії Ніжинської вищої школи, було зумовлено зростанням потреби державних установ Російської імперії в освітніх чиновниках. Підготовка кваліфікованих фахівців у Ніжинському юридичному ліцеї загалом кореспондувалася з освітніми практиками, характерними для тогочасних університетів.

Втім, у зв'язку із докорінними змінами у житті країни, яка в 60-х рр. XIX ст. ступила на шлях навздогінної модернізації, невизначеністю статусу навчальних закладів «особливого типу» – ліцеїв, і недостатнім фінансуванням постало питання про реорганізацію Ніжинського юридичного ліцею. Зрештою, після тривалих дискусій на його базі у 1875 р. було створено Ніжинський історико-філологічний інститут, який готував учителів-гуманітаріїв для класичних гімназій.

Структура і система управління Ніжинського юридичного ліцею були визначені Статутом, затвердженим у квітні 1840 р., і відповідали потребам організації освітнього процесу і залишалися незмінними аж до його реорганізації. Ніжинський юридичний ліцей мав належну навчально-матеріальну базу, якою повсякчас досить ефективно опікувалися директори й почесні попечителі – спадкоємці фундаторів Ніжинської вищої школи братів Безбородьків.

Професорська корпорація Ніжинського юридичного ліцею складалася з випускників вітчизняних університетів і відзначалася досить високим професійним рівнем, що відповідав проблемам якісної організації навчального процесу і вимогам часу. Серед професорів Ніжинського юридичного ліцею були відомі фахівці в галузі правознавства, історії та філології, автори численних наукових праць і підручників.

Студентська спільнота Ніжинського юридичного ліцею здебільшого походила з родин дворян та чиновників Чернігівської та Полтавської губерній. За час свого існування Ніжинський юридичний ліцей підготував близько 830 працівників. Станом на 1881 р. 320 з них працювали в галузі судочинства, близько 200 перебували на державній службі та в органах місцевого самоврядування, 45 – на військовій службі, понад 30 обрали сферу освіти.

Ніжинський юридичний ліцей являв собою важливий науковий та соціокультурний осередок. У ньому були створені необхідні умови для залучення студентів до наукової, літературної та художньої творчості, що

дозволило їм згодом зробити вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки та культури.

**Список опублікованих праць
за темою дисертаційного дослідження**

Статті у фахових наукових виданнях:

1. Торубара А. Навчально-матеріальна база Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840 – 1875 рр.) / А. Торубара // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. – Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 242 – 245.
2. Торубара А. Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька наприкінці 1850 – у першій половині 70-х рр. XIX ст. / А. Торубара // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К., 2012. – Вип. СІІ (103). – С. 259 – 266.
3. Торубара А. Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька як осередок юридичної освіти і науки (1840 – 1875 рр.) / А. Торубара // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 90 (11). – С. 52 – 57.
4. Торубара А. Ніжинський юридичний ліцей у вітчизняній історіографії / А. Торубара // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць / К.; Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 183 – 188.
5. Торубара А. Організація навчального процесу у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька / А. Торубара // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 34. – С. 39 – 42.
6. Торубара А. Статут Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька 1840 р. / А. Торубара // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2014. – Вип. 123. – Серія: історичні науки – № 10. – С. 81 – 88.
7. Торубара А. Студентська спільнота Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька / А. Торубара // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 32. – С. 79 – 82.

**Публікації, які додатково відображають результати
дисертаційного дослідження**

8. Торубара А. Нежинский юридический лицей князя Безбородко как социокультурный центр (1840 – 1875 гг.) / А. Торубара // Наука и образование: история, современность, перспективы. – Казань, 2014. – С. 11 – 13.
9. Торубара А. Юридичні ліцеї в системі вищих навчальних закладів Російської імперії в XIX ст. / А. Торубара // Juvenia Studia: збірник наукових праць. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 57 – 59.
10. Torubara A. Nizhyn Law Lyceum in educational space and socio-cultural life of the Left Bank Ukraine (1840 – 1875). / A. Torubara // Nauka I studia / Redaktor naczelna dr. Hab. Jolanta Blaszczyk. – Przemysl, 2014. – p. 51 – 60.

АНОТАЦІЯ

Торубара А.О. Ніжинський юридичний ліцей в освітньому просторі, науковому та соціокультурному житті України (1840 – 1875 рр.). – Рукопис

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2016.

Дисертація присвячена Ніжинському юридичному ліцею, який залишив помітний слід в історії освіти, науки і культури, але досі не був об'єктом спеціального комплексного дослідження. На підставі широкого кола джерел, значна частина яких уперше запроваджується до наукового обігу, в контексті розвитку юридичної освіти всебічно проаналізовано основні етапи історії, внутрішню структуру і навчально-матеріальну базу Ніжинського юридичного ліцею, діяльність його директорів і почесних попечителів. У роботі схарактеризовано також організацію навчального процесу, професорську корпорацію та студентську спільноту. Значна увага приділена науковому доробку і творчій спадщині видатних вихованців Ліцею.

Ключові слова: Ніжинський юридичний ліцей, освітній простір, наукова спадщина, соціокультурне життя.

АННОТАЦИЯ

Торубара А.А. Нежинский юридический лицей в образовательном пространстве, научной и социокультурной жизни Украины (1840 – 1875 гг.). – Рукопись

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черниговский национальный педагогический университет имени Т.Г. Шевченко. – Чернигов, 2016.

Диссертация посвящена Нежинскому юридическому лицейу, который оставил заметный след в истории образования, науки и культуры, однако до сих пор не был объектом специального комплексного исследования. На основании широкого круга источников, значительная часть которых впервые вводится в научный оборот, в контексте развития юридического образования всесторонне проанализированы основные этапы истории, внутренняя структура и учебно-материальная база Нежинского юридического лицея, деятельность его директоров и почетных попечителей. В работе охарактеризованы также организацию учебного процесса, профессорская корпорация и студенческое сообщество. Значительное внимание уделено научному и творческому наследию выдающихся воспитанников Лицея.

Ключевые слова: Нежинский юридический лицей, образовательное пространство, научное наследие, социокультурная жизнь.

SUMMARY

Torybara A.O. Nizhyn Law Lyceum in educational space, scientific, social and cultural life of Ukraine (1840 – 1875). – Manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – T.H. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University. – Chernihiv, 2016.

The thesis is dedicated to Nizhyn Law Lyceum which, despite the fact of its significant mark in history of education, science and culture, hasn't yet been an object of a special complex research. Wide range of sources, many of which were introduced into scientific circulation for the first time, in the context of legal education development gave basis for main stages comprehensive analysis of Nizhyn Law Lyceum history, internal structure and training facilities, its directors' and honorary trustees' activity. In the paper there also was described educational process organization, professors corporation and students community. Considerable attention was paid to scientific and creative heritage of Lyceum outstanding students.

Keywords: Nizhyn Law Lyceum, educational space, scientific heritage, social and cultural life.